

З історії культурного життя в Україні

М. А. ШИПОВИМ (Горлівка)

Радянське керівництво та літературно-мистецька інтелігенція України: 20-ті роки

Завершення воєнних дій та початок мирного будівництва значно ускладнив відносини між партійно-радянським керівництвом та літературно-мистецькою інтелігенцією. Лібералізація економічної політики з переходом до непу вплинула і на сферу духовну. Література та мистецтво УСРР переживали бурхливе піднесення. Певний світоглядний й естетичний плюралізм у цих галузях викликав особливе занепокоєння нової влади, яка прагнула до опанування "командними висотами" в усіх сферах життя радянського суспільства. Оскільки культура взагалі, література та мистецтво зокрема, вважалися "тереном" ідеології, тому й методи боротьби проти "ворожих впливів" були такими ж, як і в ідеологічній боротьбі. Один з них — постійне втручання партійно-радянського керівництва в художній процес — сковував свободу творчості й викликав незадоволення літераторів та митців.

Висвітленню різних аспектів питання "взаємовідносини партійно-радянського керівництва та інтелігенції в 20-ті рр." присвячено цілий ряд праць, багато з яких з'явилося вже після 1991 р.¹, та документів².

Але комплексного дослідження відносин більшовицької влади з літературно-мистецькою інтелігенцією ще не здійснено. У пропонованій статті автор окреслює аспекти цієї проблеми для майбутнього, більш глибокого її висвітлення.

На початку 20-х рр. Україна мала нечисленний загін літераторів та митців з досить строкатими ідеологічними вподобаннями. Ті, хто зовсім не сприйняв нової влади, на початку і впродовж 20-х рр. емігрували за кордон: літератори — О. Олесь, С. Черкасенко, В. Самійленко, В. Винниченко; видатні музичні діячі, педагоги, артисти — В. Горовіц, Г. Нейгауз, Б. Яворський, М. Пекеліс, П. Синиця та ін.

Багато митців, вбачаючи в діях більшовиків ворожість до всього українського, тимчасово відійшли від творчої діяльності (літератори Грицько Григоренко, Дніпрова Чайка, Олена Пчілка, композитор М. І. Радзівський та ін.)³.

Переважна більшість представників літератури і мистецтва з довірою поставилася до ідеологічних постулатів більшовиків, із захопленням і великою надією на відродження національної культури сприйняла революцію, оспівувала і палко обстоювала її ідеали. Серед них — літератори В. Поліщук, М. Семенко, М. Йогансен, П. Тичина, Остап Вишня; художники М. Бойчук, М. Бурачек, брати Федір і Василь Кричевські; діячі театру Л. Курбас, Г. Юра, Ф. Левицький; композитори Я. Степовий, К. Стеценко, М. Леонтович, П. Демуцький та ін.

Значний вплив на їх діяльність справляли теоретичні засади більшовицької культурної політики. Основною метою в галузі культури більшовики вважали ідеологічне перевиховання мас в комуністичному дусі. Для цього, на їх думку, необхідно було створити нову культуру, основою якої повинен стати марксизм у світогляді, диктатура в політиці, колективізм у етиці. Ця культура за своїм духом мала бути єдиною для всіх народів⁴. Тому проблема залучення української інтелігенції до побудови так званої соціалістичної культури набула першочергового значення для партійно-радянських органів. Спектр засобів впливу на митців був надзвичайно широким: від підкupu і лестощів — до примусу, репресій та фізичного знищення. Обов'язковість останніх, як зауважує дослідник І. Винниченко, присутня чи не в кожній праці В. І. Леніна перших років радянської влади⁵. Методи більшовицького керівництва часів "воєнного комунізму" й "червоного терору" автоматично переносилися в часи непу. В резолюції XII Всеросійської конференції РКП(б) (серпень 1922 р.) "Про антирадянські партії й течії" серед "низки заходів" боротьби з буржуазними групами і течіями називались репресії. Підкреслювалося, що репресії "диктуються революційною доцільністю, коли йдеться про придушення тих відживаючих груп, які намагаються захопити старі, відвойовані у них пролетаріатом, позиції"⁶.

Інтелігенція зазнавала особливих переслідувань через притаманний їй дух опозиції. Вона не могла змиритися з безправ'ям та порушенням елементарних людських норм. У 1921 р. за участь у повстанській боротьбі було розстріляно поета Грицька Чупринку⁷. Того ж року підступно вбили видатного українського композитора М. Леонтовича. Переслідування з боку нової влади призвели до передчасної смерті композиторів Я. Степового (1921 р.) і К. Стеценка (1922 р.)⁸. Жахливі приклади серії розстрілів надзвичайної комісії у Полтаві наводить визначний російський письменник В. Г. Короленко у листах до Х. Г. Раковського (у 1919—1923 рр. — голова Раднаркому України) та його дружини О. Г. Раковської⁹. Серед них — розстріл "артиста української трупи Красиленка... безсудне нічне вбивство за якоюсь таємною постановою, просто на вулиці"¹⁰.

Послідовну позицію в обороні культури та її діячів займала на початку 20-х рр. Українська Академія наук. Вона зафіксована в спеціальній ухвалі Спільного зібрання УАН 26 березня 1919р. Члени Академії наук виступили на захист С. Єфремова, В. Науменка, П. Стебницького, клопоталися перед головою Раднаркому про розслідування обставин смерті професора Української Академії мистецтв О. Мурашка і покарання винних¹¹.

Відомий поет Д. Фальківський у 1920—1923 рр. був членом надзвичайної комісії Білорусії, боровся проти контрреволюції, що потім болісно переживав¹². У вірші "Нас тільки сотня" автор зважився заперечити поширену тоді думку, ніби масові жертви виправдовуються необхідністю революційного часу. Подібні міркування тривожили й П. Тичину, М. Йогансена, Є. Плужника, М. Бажана¹³.

Влада прагнула підпорядкувати духовне життя суспільства жорсткому контролю. 5 вересня 1922 р. голова ДПУ РСФРР Ф. Держинський у записці на ім'я свого заступника з приводу вказівок В. Леніна стосовно

ставлення до антинародних елементів зазначав: "Директиви Володимира Ілліча. Продовжити неухильно висилання активної антирадянської інтелігенції за кордон. Потрібно всю інтелігенцію розбити на групи. Приблизно: 1) Белетристи; 2) Публіцисти і політики; 3) Економісти; 4) Техніки; 5) Професори та викладачі і т. д. Відомості мають збиратися всіма нашими відділами і стікатися у відділ інтелігенції. На кожного інтелігента має бути справа" ¹⁴.

Бажаючи позбутися політичних та ідеологічних опонентів, у вересні—грудні 1922 р. за межі Росії вислали близько 300 літераторів, філософів, істориків, економістів і публіцистів та інших "ідеологічно ворожих елементів". З України на початку 1923 р. вислали на Північ (а декого — і за кордон) близько 70 чоловік ¹⁵.

Водночас гостра потреба в спеціалістах змушувала радянську владу більш толерантно ставитися до старої інтелігенції. Листопадовий (1920 р.) пленум ЦК КП(б)У, розглянувши питання "Про ставлення до української інтелігенції", вказав на необхідність розробки заходів, які б запобігали винесенню "помилкових вироків по відношенню до представників української інтелігенції органами ЧК та Особливих Відділів" і активному їх залученню до соціалістичного будівництва ¹⁶.

Український уряд за прикладом радянської Росії в жовтні 1921 р. створив організацію, яка дістала назву Всеукраїнський комітет сприяння вченим (ВУКСУ). Його почесним головою було обрано В. Г. Короленка. У найтяжчий період розрухи і голоду — з квітня 1921 по грудень 1923 р. — співробітниками ВУКСУ було взято на облік 3128 наукових працівників та представників творчої інтелігенції, які найбільш гостро потребували матеріальної допомоги ¹⁷.

Серед заходів по залученню митців до співробітництва з новою владою — декрет РНК УСРР від 31 серпня 1920 р. "Про поліпшення становища вчених, спеціалістів і заслужених працівників літератури і мистецтва" та постанова РНК УСРР від 6 березня 1922 р., що визначали категорії осіб, на яких поширювалася дія декрету уряду від 31 серпня 1920 р. ¹⁸, присвоєння різних почесних звань ("Заслуженого артиста (художника) УСРР", "Народного артиста республіки").

Та чи не найважливішим козирем у руках більшовицької верхівки в цій справі стала політика українізації.

Щоб остаточне встановлення більшовицької влади в Україні не виглядало в очах українського народу черговою окупацією, а також з метою розширення соціальної бази свого режиму керівництво РКП(б) ще у листопаді 1919 р. прийняло постанову "Про радянську владу на Україні", затверджену VIII Всеросійською партконференцією. В ній містився пункт, з якого пізніше почалася політика "українізації": "Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою" ¹⁹. Лютневий та жовтневий пленуми ЦК КП(б)У (1922 р.) визначили заходи, спрямовані на розвиток української національної культури, які стосувались української мови, шкільної та виробничої справи ²⁰. Однак через неконкретність та загальний характер цих постанов, складне економічне та військово-політичне становище, а також опір багатьох членів партії, які все українське сприймали як націоналізм, петлюрівщину та контрреволюцію, заплановане переважно залишилося на папері.

Лише на XII з'їзді РКП(б) (квітень 1923 р.) було оголошено політику "коренізації", яка в Україні дістала назву "українізації". Вона передбачала передусім обмежену дерусифікацію суспільно-культурного життя в УСРР та формування національних більшовицьких кадрів чиновництва для управління республікою в межах єдиної і неділимої Росії.

Незважаючи на обмеженість, "українізація" справила величезний морально-гсихологічний вплив на літераторів та митців України, значною мірою пожвавивши їхню творчу діяльність. У 20-ті рр. діяли 40 літературно-художніх організацій, які об'єднували письменників і художників, музикантів і акторів²¹.

В українській культурі "всупереч зусиллям партійних доглядачів, ладних уніфікувати всіх і вся на мистецькій ниві, появлялися зовсім неочікувані плоди" ²². Їх репрезентував новий тип творчої особистості, ознаками якої були: 1) неприйняття утилітарного підходу до творчості; визнання у творчості пріоритету загальнолюдського й національного над класовим і партійним; 2) шанобливе ставлення до класичної національної і світової культури, увага і толерантність до нових явищ в літературі і мистецтві; 3) пристрасна любов до життя і всього живого; прагнення підтримувати зріст і розвиток; 4) вимога постійного навчання, вдосконалення творчої майстерності, а також повної свободи творчої конкуренції *. До цих ознак слід, здається, додати ще одну, досить істотну: митці доби українського ренесансу проголошували і утверджували самотність української національної культури, всім своїм талантом служили її розвитку і примноженню духовних багатств.

Ці явища йшли всупереч пануючій ідеології. Так, у плані Худсектора Головополітосвіти на 1922 р. зазначалося: "Наше завдання — поставити працівників мистецтва в такі умови, щоб зберегти можливість контролю та ідеологічного нажиму в галузі діяльності старих художників, виховувати нових майстрів, просякнутих духом колективної творчості" ²³.

Здійснення такої політики почалося з примусового згуртування розпорошених революцією літературно-мистецьких сил. Наприкінці 1920 р. Агітпроп ЦК КП(б)У видав інструкцію по обліку культпрацівників, яка в повній відповідності з політикою "воєнного комунізму", "під страхом відповідальності по законах воєнного часу", передбачала провести облік протягом двотижневого терміну і забороняла взятим на облік особам вільне пересування²⁴.

Наступним кроком стало утворення єдиного центру керівництва всіма галузями духовного життя республіки. Ним став Народний комісаріат освіти України **, який був підконтрольний ЦК КП(б)У. В його структурі з'явився відділ мистецтв, вищим органом якого стала Рада мистецтв. До її складу входили відділи: театру, музики, образотворчих мистецтв, літературний та кінематографії. Наприкінці 1920 р. для керівництва "в боротьбі з буржуазним мистецтвом" при Наркоматі освіти утворили Головний політико-освітній комітет (Головополітосвіта). Відтоді Рада мистецтв стала підпорядковуватися йому²⁵. По всіх пунктах, де виходили органи преси, створювалися Літературні колегії Агітпропу ЦК КП(б)У. Ними здійснювався політичний контроль над літературними процесами в республіці²⁶.

У жовтні 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У утворило комісію для боротьби проти буржуазної ідеології²⁷. До її складу було включено керівника ДПУ (Державне політичне управління) України В. М. Манцева. І вже з 1923 р. розпочалися масові "чистки" державних установ від "неблагонадійної інтелігенції"²⁸. Комісія також здійснювала одне з найважливіших завдань політико-ідеологічного контролю — цензуру, розгалужену систе-

Ю. Цеков відносить перелічені ознаки тільки до нового типу українського письменника. Автор, проаналізувавши процеси, які проходили в українському мистецтві, визнав за можливе наділити цими ознаками і новий тип українського митця взагалі (художника, скульптора, архітектора, музиканта тощо).

Був створений 29 січня 1919 р. декретом тимчасового уряду Радянської України.

му якої було створено вже в перші роки радянської влади в Україні²⁹. Окрім представників Головополітосвіти та комітету по боротьбі з дрібно-буржуазною ідеологією, до її складу увійшли співробітники Головного управління в справах друку (пізніше Головліт) та цензури видовищ, створених 1922 р.³⁰ В концентрованому вигляді система ідеологічного керівництва літературою та мистецтвом дістала своє відображення в тезах Головополітосвіти "Основні завдання і принципи художньої політики" від 29 вересня 1922 р.³¹

Такими засобами до середини 20-х рр. у суспільстві було встановлено диктатуру пролетарської ідеології в галузі духовної культури. Якщо до цього часу партія допускала деяку поліфонію в художньому житті республіки, то з прибуттям в Україну нового генсека Л. Кагановича (квітень 1925 р.) почався невинний процес обмеження творчої свободи митців.

Великі можливості для ескалації напруженості на літературно-мистецькому "фронті" відкрила постанова ЦК РКП(б) "Про політику партії в галузі художньої літератури" (червень 1925 р.), в якій констатувалася наявність класової боротьби на літературному терені³².

Фатальним було і штучне розмежування письменників на "пролетарських", яким відкривалася "зелена вулиця", і на "попутників", так званих "спеців", яких підозрювали в контрреволюції або саботажі. Постанова створювала ілюзію широкого культурного простору з претензією на успадкування кращих традицій світової культури. Висловлюючись "за вільне змагання різних угруповань і течій" в галузі літератури, постанова, в той же час, підкреслювала, що це змагання можливе лише в "галузі літературної форми"³³.

В реальному ж житті партія вмівло маніпулювала настроями в літературно-мистецьких колах, залишаючи надію кожному із них і не даючи карт-бланш жодному; це допомагало партії контролювати літературно-мистецьке життя, але водночас розпалювало амбіції окремих угруповань, що вбачали в інтересі до них партії можливість власної гегемонії в цій сфері. Ідеологічна боротьба в літературі та мистецтві посилилась після того, як 26 квітня 1926 р. Й.Сталін надіслав спеціального листа, в якому вимагав "оволодіти новим рухом на Україні", боротися "з крайностями Хвильового" * в рядах комуністів³⁴.

У червні 1926 р. на виконання вказівок Й. Сталіна відбувся пленум ЦК КП(б)У, в ході якого літературно-публіцистична діяльність М. Хвильового була піддана гострій критиці. В доповіді "Про підсумки українізації" В. П. Затонський (секретар ЦК КП(б)У в 1925—1927 рр.) закидав йому не тільки націоналізм, а й фашизм і невіру в справу пролетаріату³⁵. Під тиском з боку партапаратчиків письменник був змушений визнати свої "помилки". В офіційній пресі після закінчення роботи пленуму з'явився документ, дуже показовий щодо "діалектичного" балансування партії в питанні розвитку національної культури — тези "Про підсумки українізації". В них спочатку підкреслювалося, що "партія стоїть за самостійний розвиток української культури, за виявлення всіх творчих сил українського народу". Це, звичайно ж, була данина настроям, пануючим серед української громадськості. Навіть перехоплювало деякі позиції са-

В ході літературної дискусії 1925—1928 рр. з надр Агітпропвідділу ЦК КП(б)У, очолюваного А. А. Хвильою, виринув міфічний "хвильовизм". Вислови і думки відомого українського письменника М. Хвильового щодо шляхів розвитку української літератури, далеко не однозначні і не безперечні, були зведені в систему і отримали назву "ідеології хвильовизму", яка характеризувалася як вплив української буржуазної культури на пролетарську (докладніше про це див.: Горбач Н. Українізація: злет і трагедія. З досвіду ідейно-теоретичної боротьби на Радянській Україні у 20-х роках // Жовтень. — 1989. — № 2. — С. 78—85).

мого М. Хвильового та його прибічників: "Партія бореться за широке використання українською соціалістичною культурою, що будується, цінностей світової культури, за рішучий її розрив з традиціями провінційної обмеженості і рабського наслідування, за створення нових культурних цінностей, гідних творчості великого класу". Але "вибивши" таким чином аргументи з рук можливих опонентів, пленум від імені партії закинув їм "протиставлення української культури культурам інших народів", більше того — політичне суперництво. Кинуті пресою гасла орієнтації на Європу, "геть від Москви" і т. ін. надзвичайно показові, хоча поки що торкаються питань культури та літератури. Такі гасла могли бути лише прапором для української дрібної буржуазії, що росла на ґрунті непу, яка під відродженням нації розуміє буржуазну реставрацію, а під орієнтацією на Європу, без сумніву, — орієнтацію на Європу капіталістичну, відмежування від цитаделі міжнародної революції — столиці СРСР — Москви³⁶.

Це означало офіційне надання процесам, які проходили в українській літературі (і в культурі в цілому) статусу політичних.

Поряд із Хвильовим та "ВАПЛІТЕ" мішенню партійної критики стали інші групи, насамперед неокласики. І тут вогонь скеровувала партійна верхівка. У постанові політбюро ЦК КП(б)У (травень 1927 р.) "Політика партії в справі української художньої літератури" зазначалося: "Антипролетарські течії відбилися в роботі українських літераторів типу "неокласиків", не зустріли опору і навіть були підтримані деякими попутниками і "ВАПЛІТЕ" на чолі з Хвильовим та його групою".

Партія вимагала "від українських пролетарських письменників... соціального самовизначення їхньої творчості... відмежування від усяких буржуазних впливів... боротьби з антипролетарськими і антиреволюційними елементами, поборювання формованої в літературі зміновіхівськими попутниками ідеології нової буржуазії"³⁷.

В атмосфері безапеляційних звинувачень митці України ще намагалися давати відсіч вульгаризаторам та провокаторам від мистецтва, як це сталося на театральному диспуті, що відбувся в Харкові 1929 р. М. Кулішу та Л. Курбасу довелося витримати справжній "бій" з "опонентами", які, проте, взяли реванш. Скориставшись адміністративними методами, вони заборонили вистави драм М. Куліша на сцені театру "Березіль"³⁸.

Необхідно визначити при цьому, що шельмування і переслідування зазнали насамперед видатні представники української літературно-мистецької інтелігенції: М. Бойчук, Лесь Курбас, М. Куліш, О. Довженко та ін.

Масштабні репресії проти української інтелігенції почалися у 1929 р. арештами по звинуваченню в так званій справі СВУ (Спілки Визволення України). Нищівного удару було завдано по Всеукраїнській Академії наук, УАПЦ, освітньому й кооперативному рухах. Серед підсудних були академики С. Єфремов, М. Слабченко, історик Й. Гермайзе, правник З. Моргуліс, мовознавець Г. Голоскевич, філолог В. Ганцов, педагогічний діяч В. Дурдуківський, письменники Л. Старицька-Черняхівська, А. Ніковський — всього 45 осіб³⁹. Взагалі ж, за підрахунками деяких зарубіжних дослідників, у результаті процесу над СВУ було заарештовано, знищено або вислано понад 30 тис. чоловік⁴⁰.

Це був лише початок масових репресій проти української інтелігенції.

Таким чином, розглядаючи політику партійно-радянського керівництва щодо української літературно-мистецької інтелігенції в 20-ті рр., слід, здається, виділити такі етапи її еволюції: 1920—1924 рр., коли в умовах розгортання непу та українізації розпочалося стихійне національно-культурне відродження, нова влада, вдаючись до заходів по опануванню цих процесів, створила систему жорсткого політико-ідеологічного контролю

над духовним життям України; 1925—1928 рр. — час нечуваного розквіту діяльності величезної кількості молодих талантів в літературі та мистецтві, незважаючи на те, що поряд з цим стрімко набирала силу боротьба з "українським буржуазним націоналізмом", ярликоманія, необґрунтовані ідеологічні звинувачення на адресу літераторів та митців. Партійно-радянське керівництво, вміло використовуючи розпалену ним ідеологічну боротьбу на терені літератури та мистецтва, вишукувало серед творців українського ренесансу ідеологічно ненадійних союзників, яких у третій період (1929—1930 рр.) почало нещадно винищувати.

Основне завдання більшовиків — подолати стару ідеологію й створити структуру тоталітарного контролю над діяльністю українських митців — на початку 30-х рр. було виконане.

¹ Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні у 1921—1925 рр. — К., 1963; Гутянський С. К. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні. — К., 1965; Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20—30-ті роки. — К., 1991; Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920—30-х років: соціальний портрет та історична доля. — К. — Едмонтон, 1992; Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20—30-ті роки). — К., 1991; Нариси історії української інтелігенції: Перша половина XX ст.: У 3-х кн. — К., 1994; Шаповал Ю. І. Людина і система. Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні. — К., 1994; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК—ГПУ—НКВД в Україні. — К., 1997; Іваненко В. В., Голуб А. І., Удод О. А. Очищення правдою: (Відома і не відома Україна в об'єктиві історії XX сторіччя). — К., 1997; Попович М. В. Нарис історії культури України. — К., 1998.

² Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898—1988): Т. 1 — 15. — М., 1983—1989; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т. — К., 1976—1977; Культурне будівництво в Українській РСР: Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917—1960 рр.: 36. док.: У 2-х т. — К., 1960—1961; Культурне будівництво в Українській РСР. 1917—1927: 36. док. і матер. / Упоряд.: В. М. Волховинський, П. С. Гончарук, А. Д. Гришин та ін.; Редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (відп. ред.) та ін. — К., 1979; Українська суспільно-політична думка в XX столітті. Док. і матер. / Упоряд.: Р. Сольчаник. — 1993. — Т. 1; Афанасьев В. А. Змістовний документ // Українське мистецтвознавство. Міжвідомч. зб. наук, праць. — Вип. 1. — К., 1993; "Счастье литературы". Государство и писатели. 1925—1938 гг. Документы / Составитель Д. Л. Бабиченко. — М., 1997; Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Док. і матер. Довідник: У 2-х ч. (Заг. ред. В. Ф. Панібудьласки). — К., 1997 та ін.

³ Кручек О. А. Становлення державної політики УСРР в галузі національної культури (1920—1923 рр.). — К., 1996. — С. 32.

⁴ Там же. — С. 9.

⁵ Винниченко І. Україна 1920—1980-х: депортації, заслання, вислання. — К., 1994. — С. 4-5.

⁶ КПРС в резолюціях — Т. 2. — С. 379—380.

⁷ Жулинський М. "Щоб повстали в безсмертній миті" // Репресоване Відродження / Упоряд.: О. І. Сидоренко, Д. В. Табачник. — К., 1993. — С. 23.

⁸ Кручек О. А. Назв. праця. — С. 23.

⁹ Див.: Листування В. Г. Короленка з Х. Г. Раковським та О. Г. Раковською // Березіль. — 1991. — № 1. — С. 143-165; № 2. — С. 161-180.

¹⁰ Там же. — № 1. — С. 60.

¹¹ УАН в обороні діячів культури (1919—1920) // Вступне слово, підгот. тексту та коментар Рибалка О. Л. // Слово і час. — 1990. — № 12. — С. 76.

¹² Жулинський М. Назв. праця. — С. 12.

¹³ Ковалів Ю. Дмитро Фальківський // Письменники Радянської України: 20—30 роки. — К., 1989. — С. 71.

¹⁴ Іваненко В. В., Голуб А. І., Удод О. А. Очищення правдою... — С. 96.

¹⁵ Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні. — С. 292.

¹⁶ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 56, арк. 1-2.

¹⁷ Нариси історії української інтелігенції. Кн. II. — С. 7.

¹⁸ Качова Л. І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму. — К., 1985. — С. 38.

¹⁹ Національні процеси в Україні... — Ч. 1. — С. 544; ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 87, арк. 82—83.

- ²⁰ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях... Т. 1. — С. 211—213; ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 87, арк. 71-72, спр. 92, арк. 55-57, 82, 83.
- ²¹ Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні... — С. 326.
- ²² Ц е к о в Ю. Ренесансова особистість в українському письменстві 20-х років // Слово і час. — 1994. — № 2. — С. 14.
- ²³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1489, арк. 67.
- ²⁴ Там же, спр. 333, арк. 53.
- ²⁵ Культурне будівництво в Українській РСР... — К., 1979. — С. 77, 158.
- ²⁶ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 333, арк. 63.
- ²⁷ Там же, спр. 1453, арк. 154.
- ²⁸ І в а н е н к о В. В., Голуб А. І., Удод О. А. Назв, праця. — С. 96.
- ²⁹ Отчет ЦК КП(б)У и его отделов за период с VI по VII партконференцию (декабрь 1921 — март 1923 г.). — Х., 1923. — С. 25, 86, 98.
- ³⁰ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1453, арк. 199, 204; К р у ч е к О. А. Назв, праця. — С. 33; Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920—1930-х рр... — С. 28—29.
- ³¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1489, арк. 34-35.
- ³² Культурне будівництво в Українській РСР... — К., 1959. — С. 292.
- ³³ Там же, — С. 294-295.
- ³⁴ Сталін Й. В. Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У. — Цит. за: Нариси історії української інтелігенції... — Кн. 2. — С. 41.
- ³⁵ Стенограмма пленума ЦК КП(б)У (2—6 июня 1926 г.); ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 204, арк. 417, 418, 419.
- ³⁶ Див.: там же. — С. 316-317.
- ³⁷ Там же. — С. 354.
- ³⁸ П о с п е л о в О. О. Національний театр: шляхи до відродження (Всеукраїнський театральний диспут 1927 р.) // Українське мистецтвознавство. Міжвідомч. зб. наук, праць. — Вип. 1. — С. 114-115.
- ³⁹ Докладніше див.: Балаболченко А. "СВУ": суд над переконаннями. Провокації сталінських спецслужб проти української інтелігенції // Вітчизна. — 1989. — № 11. — С. 156-179.
- ⁴⁰ В и н н и ч е н к о І. Назв, праця. — С. 185.